

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને 20મી સદીની વિશ્વની શકવર્તી કે યુગપ્રવર્તક ઘટનાઓની યાદીમાં અગ્રસ્થાને જરૂર મૂકી શકાય. (1914-18) આ યુદ્ધની અસર સામાન્ય લોકો સુધી થઈ હતી. સૈનિકોની જેમ સામાન્ય નાગરિક પણ આ યુદ્ધનાં વિનાશક શસ્ત્રોના ભોગ બન્યા હતા. તેનાં કારણો અજોડ અને પરિણામો યુગપ્રવર્તક હતાં. તે એક ઐતિહાસિક યુગનો અંત અને નવા યુગની શરૂઆતનો સંકેત આપતાં હતાં. આવી અભૂતપૂર્વ ઘટના પાછળ કોઈ એકમાત્ર કારણ જ જવાબદાર ન હોઈ શકે, આ પૈકીનાં કેટલાંક કારણો વિવેચકો નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં કારણો

ઉગ્ર સંકુચિત અને વિકૃત રાષ્ટ્રવાદ : 19મી સદીમાં વિકસિત થયેલા રાષ્ટ્રવાદે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ માટેની પાયાની ભૂમિકા તૈયાર કરી. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં ઉદાર રાષ્ટ્રવાદને કારણે ગ્રીસ, ઇટાલી, જર્મની વગેરેમાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોનું સર્જન થયું. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના પરિણામે ઉદાર રાષ્ટ્રવાદે ઉગ્ર અને સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદનું સ્વરૂપ લીધું. યુરોપનાં મોટાભાગનાં રાષ્ટ્રો અને અન્ય રાષ્ટ્રના ભોગે પણ પ્રગતિ સાધવાનાં પ્રવૃત્ત થયાં. યુરોપનાં દરેક રાષ્ટ્રોની આ સ્વાર્થી ભાવનાએ ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદનું સ્વરૂપ ધારણ કરતાં આ મહાયુદ્ધનો ઉદ્ભવ થયો.

સામ્રાજ્યવાદ : યુરોપમાં ઉદ્ભવેલી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ મૂડીવાદ, સંસ્થાનવાદ અને સામ્રાજ્યવાદને જન્મ આપ્યો. આ માટે યુરોપનાં રાષ્ટ્રોએ એશિયા અને આફ્રિકાનાં રાષ્ટ્રોમાં સામ્રાજ્યવાદી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. ઉદ્યોગો માટે જરૂરી કાચોમાલ તથા તૈયાર માલના બજારનો એકાધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે દોડ શરૂ કરી. તેને લીધે જે પ્રભાવશક્તિ મળ્યાં ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપવા માટેના સંઘર્ષો યુરોપીય રાષ્ટ્રો વચ્ચે શરૂ થયા.

લશ્કરવાદ : યુરોપના દરેક રાષ્ટ્રને ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ અને સામ્રાજ્યવાદની દોડમાં સફળ થવા માટે કે ટકી રહેવા માટે શસ્ત્રસજ્જ થવું અને ખાસ કરીને નૌકાદળમાં વધારો કરવાનું અનિવાર્ય બન્યું હતું. આ ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ અને સામ્રાજ્યવાદના પરિણામે વિશ્વ મહાયુદ્ધ તરફ ધકેલાયું. આવા સમયે દરેક રાષ્ટ્રે પોતાના સ્વભયાવ માટે લશ્કરી સજ્જતામાં વધારો કરવો પડે તેમ હતું.

પ્રાદેશિક સંઘર્ષ : વિયેના કોંગ્રેસ (1815) દ્વારા થયેલ પ્રદેશોની અયોગ્ય વહેંચણી પ્રત્યે રાષ્ટ્રવાદના કારણે સરહદો બાબતે અસંતોષ ઊભો થયો હતો. જર્મની, ઇટાલી, બેલ્જિયમ વગેરે રાષ્ટ્રોએ પોતાની તાકાતનો દર વધારવા પ્રદેશો જીતીને એકીકરણ કર્યું હતું. તેના પગલે ઓસ્ટ્રિયાએ પણ ‘સ્લાવ’ લોકોના વસવાટવાળાં રાજ્યો પર પોતાનો દાવો રજૂ કર્યો હતો. રશિયા પણ બાલ્કનની સામુદ્રધુની પર કબજો મેળવવા ઈચ્છતું હતું. આ પ્રાદેશિક સંઘર્ષ પરસ્પરની શાંતિ માટે પડકારરૂપ હતો.

ગુપ્તસંધિઓ અને રાષ્ટ્રોની જૂથબંધીઓ : ગુપ્તસંધિઓ અને રાષ્ટ્રોની જૂથબંધીએ દરેક રાષ્ટ્ર વચ્ચે ચિંતા અને શંકાનું સર્જન કર્યું. જેની શરૂઆત બિસ્માર્ક કરી હતી. જેના સમય દરમિયાન અને તે પછી પણ યુરોપના રાજકારણમાં જર્મની ઓસ્ટ્રિયા વચ્ચે ‘દ્વિરાજ્ય સંધિ’ (1879) થઈ. તેની સામે રશિયા-ફ્રાંસ વચ્ચે મૈત્રી સંમેલન (1904), ફ્રાંસ ઇટાલી વચ્ચે મૈત્રી સમજૂતી (1902), ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે મૈત્રીકરાર (1904), ઇંગ્લેન્ડ-રશિયા વચ્ચે મૈત્રીસંધિ (1907) તથા રશિયા અને બાલ્કન રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંધિકરારો વગેરે સંધિઓ શરૂ થઈ.

આ ઉપરાંત પણ વિવિધ દેશોના રાજપુરુષો અને મુત્સદ્દીઓ વચ્ચે ગુપ્ત મુલાકાતો, ગુપ્ત વાટાઘાટો અને ગુપ્ત પત્ર-વ્યવહાર થયાં હતાં. કદાચ તેમનો હેતુ આક્રમણો કે સામા જૂથને નુકસાન પહોંચાડવાનો નહીં હોય. આમ છતાં તેના કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે શંકા અને ભયનું વાતાવરણ ઊભું થયું હતું.

વર્તમાનપત્રોની વિઘાતક (ઝેરી) અસર : આ સમયનાં વર્તમાનપત્રો પોતાની નીતિના કારણે બે રાષ્ટ્ર વચ્ચેના મતભેદો કે ઝઘડાની અતિશયોક્તિભરી માહિતી આપીને કે તેના પર ટીકા-ટિપ્પણી કરીને અથવા તો લેખો દ્વારા વળતા પ્રહારો કરીને લોકોની રાષ્ટ્રીય લાગણીને ઉશ્કેરતાં.

જર્મનીની મહત્વાકાંક્ષા : જર્મની સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્ર બનવાની હરીફાઈમાં પાછળ હતું. તે ઇંગ્લેન્ડ જેવું મહાન સામ્રાજ્ય બનવાની મહેચ્છા ધરાવતું હતું. દુનિયામાં જર્મનીને અગ્રસ્થાન અપાવવા માટે અત્યંત મહત્વાકાંક્ષી રાજા કેસર વિલિયમે જર્મનીના કારખાનાંઓમાં શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન વધારવા માંડ્યું હતું. યુદ્ધ માટે જરૂરી સૈનિકો અને નૌકાકાફલાને પણ તૈયાર કર્યો હતો. સમગ્ર દુનિયામાં જર્મની જ અગ્રસ્થાને છે તેવી વારંવાર ઘોષણા કરીને તે વિશ્વમાં ભય અને ઉત્તેજના ફેલાવતો હતો.

શક્તિશાળી મધ્યસ્થ સંસ્થાનો અભાવ : યુરોપનાં રાષ્ટ્રો પોતાની મહત્વાકાંક્ષા સંતોષવા કે પોતાની મરજીથી દોરવાઈને મનસ્વી રીતે વર્તન કરતાં ત્યારે તેમના પર અંકુશ મૂકે તેવી કોઈ શક્તિશાળી મધ્યસ્થ સંસ્થા ન હતી, જેને પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ માટેનું ‘નકારાત્મક’ કારણ ગણાવી શકાય. ‘હેગ’ પરિષદ (ઈ.સ. 1898-1907)ના પરિણામે આંતરરાષ્ટ્રીય અદાલતની સ્થાપના થઈ હતી. પરંતુ તેના ચુકાદાનો બંને પક્ષ પાસે સ્વીકાર કરાવવા જેટલી તેમની પાસે સત્તા કે શક્તિ ન હતાં. આંતરરાષ્ટ્રીય ઝઘડાઓનું નિરાકરણ, પ્રશ્નોના ઉકેલ કે સમસ્યાનું સમાધાન કરી શકે તેટલી ક્ષમતા પણ તેની પાસે કદાચ ન હતી. આમ આ સમયે જેની તટસ્થતામાં સૌને વિશ્વાસ હોય તેવી મધ્યસ્થ સત્તા કે સંસ્થાના અભાવે રાષ્ટ્ર વચ્ચેની તંગદિલી દૂર કરી શકાય નહીં.

તાત્કાલિક કારણ/ ઓસ્ટ્રિયાના ગાદીવારસની હત્યા : ઓસ્ટ્રિયાનો ગાદીવારસ આર્કડયૂક ફર્ડિનાન્ડ તેની પત્ની સાથે ખુલ્લી બગીમાં લશ્કરી કવાયતનું નિરીક્ષણ કરવા જતા હતા (28 જૂન 1914) ત્યારે બોસ્નિયાના પાટનગર સારાજેવોમાં બંનેની હત્યા થઈ. આ હત્યા પાછળ સર્બિયાનો હાથ હોવાનો આરોપ ઓસ્ટ્રિયાની સરકારે સર્બિયા પર મૂક્યો. સર્બિયાએ આ બાબતે માફી માગી પરંતુ તેનો અસ્વીકાર કરીને ઓસ્ટ્રિયાએ સર્બિયા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ઓસ્ટ્રિયાના મિત્ર જર્મનીએ ફ્રાંસ અને રશિયા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. જર્મનીએ ફ્રાંસ પહોંચવા માટે તટસ્થ બેલ્જિયમ પાસે તેના પ્રદેશમાંથી પસાર થવાની પરવાનગી માગી પરંતુ તે ન મળવા છતાં જર્મન લશ્કરે બેલ્જિયમમાં પ્રવેશ કર્યો. જર્મનીના આ આંતરરાષ્ટ્રીય સમજૂતીના ભંગને રોકવા માટે ઇંગ્લેન્ડે પણ યુદ્ધમાં પ્રવેશતાં (5 ઓગસ્ટ, 1914) વિશ્વ બે જૂથોમાં વહેંચાઈ ગયું અને વિશ્વના ઇતિહાસમાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત થઈ.

યુદ્ધની ઘટનાઓ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન સમગ્ર વિશ્વ મિત્ર રાષ્ટ્રો અને ધરી રાષ્ટ્રો એવાં બે જૂથમાં વહેંચાઈ ગયું. મિત્ર રાષ્ટ્રોમાં અમેરિકા, ફ્રાંસ, ઇંગ્લેન્ડ, રશિયા, સાર્બિયા, પોર્ટુગલ, ઇટાલી, જાપાન, ગ્રીસ, રૂમાનિયા અને ધરી રાષ્ટ્રોમાં જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, હંગેરી, બલ્ગેરિયા અને તુર્કી હતાં. ઘણા લાંબા સમય સુધી ઇટાલી તટસ્થ હતું પરંતુ યુદ્ધમાં મિત્ર રાષ્ટ્રોનો વિજય નિશ્ચિત જણાતાં તે મિત્ર રાષ્ટ્રોના જૂથમાં જોડાયું હતું. ઇટાલી અને ઓસ્ટ્રિયા વચ્ચેના યુદ્ધમાં જર્મનીની મદદથી ઓસ્ટ્રિયાએ ઇટાલીને હરાવ્યું. મિત્ર રાષ્ટ્રોના સર્બિયાને પણ જર્મનીએ બલ્ગેરિયાની મદદ લઈ હંફાવ્યું. રૂમાનિયા પર જર્મનીએ સત્તા મેળવી મિત્ર રાષ્ટ્રોની સતત પીછેહઠના કારણે મિત્ર રાષ્ટ્રોએ જર્મનીને સમુદ્ર માર્ગે ખોરાક તથા, અન્ય જરૂરી માલની મદદ મળતી હતી તે અટકાવી. મિત્ર રાષ્ટ્રોને વળતા જવાબરૂપે જર્મનીએ તેમનાં વહાણો ડૂબાડી દેવા સબમરીનયુદ્ધ કર્યું તેમજ ઝેરી ગેસ વાપરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે ઇંગ્લેન્ડે પણ ટેન્કયુદ્ધ શરૂ કર્યું.

શરૂઆતમાં મિત્ર રાષ્ટ્રોની પીછેહઠ થવા છતાં (1916) મિત્ર રાષ્ટ્રોનું પલ્લું ભારે થવા લાગ્યું. આજ સુધી તટસ્થ રહેલા દેશોનાં માલજહાજો ડૂબાડી દેવાનું જર્મનીએ જાહેર કરતાં જ અમેરિકાએ જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. યુદ્ધમાં જર્મની સામે રશિયાની પીછેહઠ થતાં 1917માં રશિયાના ઝાર નિકોલસ બીજાએ ગાદીત્યાગ કર્યો. બલ્ગેરિયાએ શસ્ત્રો હેઠાં મૂક્યાં તથા તુર્કીએ આત્મસમર્પણ કર્યું. ઓસ્ટ્રિયા પણ શસ્ત્રો હેઠાં મૂકી યુદ્ધમાંથી ખસી

ગયું. પરિણામે ધરી રાષ્ટ્રોના જૂથમાં જર્મની એકલું પડી જતાં જર્મની યુદ્ધના દરેક ક્ષેત્રે હારવા લાગ્યું. યુદ્ધથી થાકેલી જર્મન પ્રજાએ રાજા વિલિયમની ગાદીત્યાગની માંગણી કરી. ભૂમિમોરચે અને દરિયામોરચે સતત પરાજય થતાં જર્મન સૈનિકોએ (11 નવેમ્બર, 1918) મિત્ર રાષ્ટ્રો સામે આત્મસમર્પણ કર્યું અને પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો અંત આવ્યો.

આમ જે યુદ્ધ શરૂઆતમાં માત્ર ઓસ્ટ્રિયા અને સર્બિયા વચ્ચેનો એક ‘સ્થાનિક સંઘર્ષ’ મનાતું હતું તે વિશ્વયુદ્ધમાં પરિણમ્યું. ખરેખર આ મહાયુદ્ધે વિશ્વના મોટા ભાગના દેશોએ જેમાં કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે ભૂમિકા ભજવી હોય તેવું માનવર્થિતાસનું સૌપ્રથમ યુદ્ધ હતું.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામો

પેરિસની શાંતિપરિષદ :

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયા પછીના વર્ષે (18 જાન્યુઆરી, 1919) ફ્રાંસના પાટનગર પેરિસમાં વર્સેલ્સના ‘આયના મહેલ’ માં યુદ્ધમાં વિજેતા બનેલાં મિત્ર રાજ્યોની પરિષદ મળી. જેનો હેતુ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં પરાજિત રાજ્યો સાથે શાંતિ સંધિની શરતો વિચારવા તેમજ યુરોપની પુનર્વ્યવસ્થા વિશેનો હતો. પેરિસની આ શાંતિપરિષદે વર્સેલ્સની તથા અન્ય શાંતિસંધિઓ કરી જેનાથી યુરોપમાં અનેક રાજકીય ફેરફારો થયા. ખાસ કરીને પરાજિત રાષ્ટ્રો સાથે કરવામાં આવેલી વિવિધ સમજૂતીઓમાં મહાસત્તાઓના હિતને જ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યું હતું. પેરિસની આ શાંતિપરિષદમાં થયેલ વર્સેલ્સની સંધિ પ્રથમ અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ વચ્ચેના સમયમાં સૌથી મહત્વની સંધિ ગણાય છે.

વર્સેલ્સની સંધિ (28 જૂન, 1919) :

આ સંધિને ઘડવામાં અમેરિકન પ્રમુખ વુડ્રોવિલ્સન, બ્રિટિશ વડાપ્રધાન લોઈડ જ્યોર્જ અને ફ્રાંસના વડા ક્લેમેન્સોએ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. ખાસ કરીને ફ્રાંસના પ્રાદેશિક દાવાઓ, ઇટાલીની કેટલીક માંગણીઓ તેમજ સંસ્થાનોના પ્રશ્નોના ઉકેલ શોધવાનો પ્રયાસ થયો હતો. જેમ કે, યુદ્ધદંડ, નિઃશસ્ત્રીકરણ, લશ્કર, પ્રાદેશિક વ્યવસ્થા, યુદ્ધવળતર મેળવવાની જોગવાઈઓ વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. જર્મની માટે આ સંધિ અત્યંત કડક, કૂર, કઠોર અને વેરવૃત્તિભરી હતી. સમગ્ર યુદ્ધ માટે માત્ર જર્મની જ જવાબદાર હોય તે રીતે તેના પર અન્યાય, અપમાનજનક રીતે 6.6 અબજ પાઉન્ડનો યુદ્ધદંડ લાદવામાં આવ્યો હતો જેનાથી જર્મનીએ ખનીજ સંપત્તિવાળા અનેક પ્રદેશો ગુમાવવા પડ્યા હતા. અન્ય પ્રજાઓની રાષ્ટ્રીયતાનો ખ્યાલ રાખીને તેમને બહુમતીવાળા પ્રદેશો આપવામાં આવ્યા હતા, જ્યારે જર્મની પાસેથી ઊલટું જર્મન વસ્તીવાળા પ્રદેશો લઈ લેવામાં આવ્યા હતા.

ટૂંકમાં, આ સંધિ બળની ધમકી નીચે કરાવવામાં આવી હતી. તેને પરસ્પરની સમજૂતી કે સહાનુભૂતિનો ટેકો ન હતો, આ સંધિ જાણે વિજેતા રાષ્ટ્રોને પરાજિત રાષ્ટ્રોને લૂંટી લેવાનો હક આપતી હતી. તે જંગલિયતભર્યા સિદ્ધાંત પર રચાયેલી હતી. તેથી જ કેટલાક વિવેચકો પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ માટે જેમ ફ્રેંકફર્ટની સંધિ (1871)ને જવાબદાર ગણાવી છે તેમ બીજા વિશ્વયુદ્ધ માટે આ વર્સેલ્સની સંધિ (1919) ને માને છે. લોર્ડ બ્રાઈસે કહ્યું હતું તેમ, “શાંતિ માત્ર સંતોષથી જ આવી શકે, આ સંધિઓથી અસંતોષ જ ઊભો થશે અને તેનું પરિણામ ક્રાંતિ કે યુદ્ધમાં જ આવશે.” પછીનાં વીસ વર્ષમાં જ તેની આગાહી સાચી પડવાની હતી અને વિશ્વ ફરી વખત દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધની જવાળાઓમાં જ સપડાયું હતું.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મની ઉપરાંત પરાજિત થયેલાં રાષ્ટ્રો માટે આ શાંતિપરિષદ (ઈ.સ. 1919 થી 1920) દરમિયાન ઓસ્ટ્રિયા સાથે જર્મની સંધિ, બલ્ગેરિયા સાથે ન્વીલીની સંધિ, હંગેરી સાથે ટ્રિયાનોની સંધિ તેમજ તુર્કી સાથે સેવ્રેની સંધિ કરવામાં આવી હતી.

વિવેચકોના મતે “પેરિસની શાંતિ પરિષદ રાજનીતિજ્ઞોની મહાન નિષ્ફળતા હતી.” કારણ કે તેનાથી વિજેતાઓ અને પરાજિતો બંનેને અસંતોષ રહ્યો હતો અને ભાવિ પેઢી માટે વિષમ વાતાવરણ પેદા થયું હતું.

જાનહાનિ :

આ પહેલાં આટલી મોટી સંખ્યામાં માનવો યુદ્ધમાં સામેલ નહોતા થયા. તેથી માનવહાનિ પણ મોટા પ્રમાણમાં થઈ. યુદ્ધમાં ટેન્ક, ઝેરી ગેસ, બોમ્બ, હાથબોમ્બ, સબમરીનો, એરોપ્લેનો વગેરે અનેક નવાં અને ભયાનક શસ્ત્રોનો ઉપયોગ થયો હતો. પરિણામે મોટા પ્રમાણમાં જાનહાનિ તથા ધનહાનિ થઈ હતી. એવી ગણતરી કરવામાં આવે છે કે કુલ મળીને 30 રાષ્ટ્રોના 80 લાખ કરતાં વધારે લોકો માર્યા ગયા હતા. 3 કરોડ ઘાયલ થયા અથવા કેદ થયા કે ગુમ થયા હતા.

રાજકીય :

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના પરિણામે વિશ્વ પરના યુરોપના આધિપત્યનો અંત આવ્યો. એશિયા આફ્રિકામાં સ્વતંત્રતા, લોકશાહી અને રાષ્ટ્રવાદની શરૂઆત થઈ. અહીંની પ્રજાને સામ્રાજ્યવાદી માલિકોનો સામનો કરવાની પ્રેરણા મળી. ઇટાલીમાં ફાસીવાદ, જર્મનીમાં નાઝીવાદનો જન્મ થયો. જાપાને લશ્કરવાદના સહારે વિશ્વની મહાસત્તાઓમાં સ્થાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અમેરિકાએ યુદ્ધના અંતે યુરોપનાં વિજેતા કે પરાજિત એવાં અનેક રાષ્ટ્રોને પુનઃ સ્થાપના માટે આર્થિક મદદ કરી જેનાથી યુરોપમાં તેની પ્રતિષ્ઠા વધી. ટૂંકમાં, આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોના વિકાસને પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં મહત્ત્વનું રાજકીય પરિણામ ગણાવી શકાય.

આર્થિક :

આ યુદ્ધમાં અત્યંત ધનહાનિ થઈ હતી. વિદ્વાનોના મતે ખર્ચનો હિસાબ ગણીએ તો બધો મળીને 560 કરોડ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયો હતો. ઉપરાંત પરોક્ષ રીતે મિત્ર રાષ્ટ્રો અને ધરી રાષ્ટ્રોને થયેલી નુકસાનીનો કોઈ હિસાબ જ મૂકી શકાય તેમ નથી. યુદ્ધના કારણે જીવનજરૂરિયાતની ચીજવસ્તુનું ઉત્પાદન ઓછું થયું, ભાવવધારો થયો, નાણાંની કિંમત ઘટી, વેપાર-ઉદ્યોગ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયા. રાષ્ટ્રીય દેવાને પહોંચી વળવા પ્રજા પર આકરા કરવેરા લાદવામાં આવ્યા. યુરોપ તથા વિશ્વના અનેક દેશોમાં મહામંદી (1929)નું મોજું ફરી વળ્યું હતું. તેને પણ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનું પરિણામ ગણાવી શકાય.

સામાજિક :

સામાજિક ક્ષેત્રે કેટલાંક ક્રાંતિકારી કહી શકાય તેવાં પરિણામ આવ્યાં છે. યુદ્ધમાં મોટી સંખ્યામાં પુરુષો માર્યા ગયા. સમાજમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધી ગઈ. નોકરી, વ્યાપાર, ધંધાઓ સંભાળવાની જવાબદારી સ્ત્રીને શિરે આવી. તેથી સ્ત્રીઓમાં આત્મવિશ્વાસ અને આત્મસન્માનની ભાવના વિકસી. સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન મહત્ત્વનું બન્યું. દરેક દેશોમાં સ્ત્રીમતાધિકાર માટેની માંગણી માટેનાં આંદોલનો થવા લાગ્યાં.

સ્ત્રીઓની જેમ મજૂરોનું મહત્ત્વ વધ્યું. મજૂરચળવળને વેગ મળ્યો. મજદૂરો જાગૃત બન્યા. મજૂરપક્ષો સ્થપાયા. રાજકીય પક્ષમાં તેમનું મહત્ત્વ વધ્યું.

ટૂંકમાં, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પરિણામની દૃષ્ટિએ માત્ર યુરોપના ઇતિહાસનો જ નહીં પરંતુ વિશ્વઈતિહાસનો પણ એક યુગપ્રવર્તક બનાવ હતો તેમ કહી શકાય.

ભારતમાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની અસર

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક ભાગ તરીકે બેશક ભારત સીધી રીતે મહાયુદ્ધમાં સંડોવાયું ન હતું તેથી ભારત પર પણ તેની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે અસર થઈ હતી. મિત્ર રાષ્ટ્રોને મદદ કરવા માટે ભારતની સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. યુદ્ધમાં માણસો, રોકડ નાણાંની મદદ લેવામાં આવતી તેને હિંદ તરફની ભેટ તેઓ ગણતા.

યુદ્ધ દરમિયાન અન્ય દેશોની જેમ ભારતનો વેપાર પણ બિલકુલ ખોરવાઈ ગયો. ભારતને પોતાની જરૂરિયાતો પોતે પૂરી કરવાની ફરજ પડી. પરિણામે ભારતમાં સૂતર અને શણ જેવા જૂના ઉદ્યોગો તેમજ યુદ્ધસમયના નવા ઉદ્યોગો ઝડપથી વધ્યા. સરકારે આજ સુધી જેની ઉપેક્ષા કરી હતી તે તાતાનું લોખંડ પોલાદનું કારખાનું મહત્વનું બન્યું. પરદેશમાંથી સંચાઓ અને યંત્રોની આયાત વધી. વિદેશી માલની હરીફાઈના અભાવે મૂડીદારોએ નફાનું પ્રમાણ વધાર્યું. મજૂરીના દર વધ્યા. જીવનજરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ મોંઘી બની તેથી મજૂરોની આર્થિક સ્થિતિ ઊલટાની બગડી.

યુદ્ધમાં ભારતના જમીનદારોને ગણોત્તિયામાંથી સૈનિકો પૂરા પાડવાની ફરજ પાડી ખાસ કરીને પંજાબમાંથી બળજબરીપૂર્વક ભરતી કરવામાં આવી પરિણામે બ્રિટિશ સરકાર તરફ રોષ ફેલાયો.

બુદ્ધિજીવી ખાસ કરીને બુદ્ધિજીવી બેકારોએ ઈંગ્લેન્ડની મુશ્કેલીને પોતાના દેશ માટેનો સુઅવસર ગણાવ્યો. તેઓએ નિષ્ક્રિયતા છોડી સ્વરાજ માટેની વિવિધ માંગણીઓ શરૂ કરી. લોકમાન્ય ટિળકે જેલમાંથી બહાર આવી ‘હોમરૂલ લિગ’ની સ્થાપના કરી. બીજી હોમરૂલ લિગની સ્થાપના એની બેસન્ટે કરી જેણે બ્રિટિશ સત્તાનો વિરોધ કરવા લોકોને જાગૃત કર્યા.

ટૂંકમાં, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે, લોકમાન્ય ટિળક, બિપિનચંદ્ર પાલ, શ્રીમતી એની બેસન્ટ જેવા ક્રાંતિકારીઓની નેતાગીરી નીચે ભારતમાં સ્વરાજ માટેની માંગણી વધી તેથી બ્રિટિશ સરકારે અનેક સુધારા માટેનાં વચનો આપ્યાં. હિંદમાં તપાસકાર્ય શરૂ કર્યું. વાઈસરોય અને હિંદ વજરના અહેવાલોમાં કેટલાક સુધારાઓ અને ફેરફારો સૂચવાયા જેને હિંદી વજર અને વાઈસરોયના નામ પરથી મોન્ટફર્ડ અહેવાલ કહેવામાં આવે છે. ભારતમાં સુધારાઓ માટેની આ કામચલાઉ દરખાસ્તો પર ભારે વિવાદ જાગ્યો. તેનો વિરોધ થયો. વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે ભારતમાં સર્વત્ર પરિવર્તનની પ્રબળ અપેક્ષાઓ વધી અને ટૂંક સમયમાં જ પૂર્ણસ્વરાજ માટેની પૂર્વભૂમિકા આ સમયે તૈયાર થઈ.

રશિયન ક્રાંતિ (1917)

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ચાલુ હતું તે દરમિયાન જ રશિયામાં સામ્યવાદી ક્રાંતિ થઈ હતી જેને સમગ્ર વિશ્વના ઇતિહાસનો એક મહત્વનો બનાવ ગણાવી શકાય. આ ક્રાંતિને વિશિષ્ટ ક્રાંતિ ગણાવી શકાય. તેના નેતાઓ રાષ્ટ્રમાં પરિવર્તન લાવવાની ચોક્કસ સમજપૂર્વક ક્રાંતિમાં જોડાયા હતા. રશિયાની બોલ્શેવિક ક્રાંતિમાં સમાજવાદી વિચારક કાર્લ માર્ક્સના વિચારોની વ્યાપક અસર હતી. આ ક્રાંતિના નેતાઓએ કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને સામ્યવાદી વિચારસરણીનો પ્રચાર કર્યો.

કારણો

રાજકીય સ્થિતિ : આપખુદ અને નિરંકુશ, ઝારશાહી : રશિયાના રોમેનોફ વંશના રાજવીઓ પોતાને ઝાર (સમ્રાટ) કહેવડાવતા. રશિયામાં છેલ્લાં સો વર્ષનું ઝાર શાસન સર્વસત્તાધીશ, આપખુદ, અત્યાચારી, નિરંકુશ તથા પીડક શાસન હતું. ઝાર નિકોલસ પહેલાએ સંકુચિત વિચારસરણીના કારણે પાશ્ચાત્ય ઉદારમતવાદને દબાવી દેવા કૂરતાભર્યા પગલાં લીધાં. પાશ્ચાત્ય વિચારસરણીવાળા સાહિત્ય પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. રશિયનોને વિદેશ જવા પર મનાઈ કરવામાં આવી. પરિણામે યુરોપમાં જ્યારે સુધારાવાદી યુગ શરૂ થયો ત્યારે રશિયન પ્રજા હજુ મધ્યયુગની આપખુદ રાજાશાહી નીચે જીવતી હતી. સમ્રાટ એલેક્ઝાંડર બીજો એટલો અત્યાચારી હતો કે અંતિમવાદીઓએ તેની હત્યા કરી હતી. રશિયાના છેલ્લા સમ્રાટ ઝાર નિકોલસ બીજો (1894-1917) વર્તમાનપત્રો, યુનિવર્સિટીઓ, મુદ્રણકળા પર કડક નિયંત્રણ રાખતો. યહૂદીઓ અને બિનરશિયનો પર પણ જુલમ કરતો. નિર્દોષ લોકો પર આરોપ મૂકી સાઈબેરિયાના અતિ શીતપ્રદેશમાં કેદ કરવામાં આવતા.

વહીવટીતંત્ર : ઝાર રાજાશાહીમાં વહીવટના વડા ખુદ ઝારશાસકો હતા જેમનામાં વહીવટની કોઈ આવડત ન

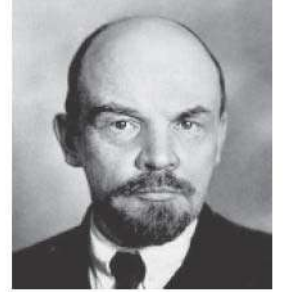
હતી. ઝારની સત્તા નિરંકુશ હતી. રાજ્યમાં દરેક સત્તા માત્ર ઝારના હાથમાં હતી. પ્રજાનાં દુઃખદર્દ જાણવા કે તેને વ્યક્ત કરવા માટે કોઈ કાનૂન ન હતા. ઝારનું વહીવટીતંત્ર એટલું બિનકાર્યક્ષમ, ભ્રષ્ટ અને સડેલું હતું કે તેના વહીવટકર્તાને પ્રજાનાં દુઃખદર્દ સમજવા, દૂર કરવા તેની પાસે આવડત કે કુરસદ ન હતી. ઝાર નિકોલસ બીજાનું મનોબળ નિર્બળ હતું તેથી તે હંમેશાં તેની રાણી તથા રાસપુટીન નામના તાંત્રિકના પ્રભાવ નીચે હતો. આ રાસપુટીન (અર્થ ગંદો કૂતરો)ને ઝારના પ્રધાનમંડળમાં પણ સ્થાન અપાયું. આવા અયોગ્ય પ્રધાનની દોરવણીથી દરેક કાર્ય થતાં. શાસનતંત્રના ઘડતરમાં પ્રજાની કોઈ ભાગીદારી ન હતી. પ્રજાનો વિચાર કરવાને બદલે ઊલટાનું ઝાર પોતાની મહત્વાકાંક્ષા કે શોખ, વૈભવ, વિલાસ તેમજ યુદ્ધનો ખર્ચ પ્રજાએ ભોગવવો પડતો હતો. તેનો વિરોધ કરનારને ભારે સજા થતી.

ટૂંકમાં, અત્યાચારી રાજાશાહી રશિયન પ્રજા માટે ગરીબી, દુઃખ અને યાતનાનું કારણ બની જતાં છેવટે જનતાનો આ રોષ કે અસંતોષ આ મહાન ક્રાંતિનું પાયાનું કારણ બન્યું.

આર્થિક : આ સમયનું રશિયા એક ખેતીપ્રધાન દેશ હતો. છતાં ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા માટેના રાજ્ય દ્વારા કોઈ પ્રયત્ન થયા ન હતા. ઓછી ઊપજના કારણે પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ, ઉપરાંત સરકારને અને પ્રાંતોને પ્રજાજનોએ ભરવાના વિવિધ કરવેરા અને લાગાઓ ધણા વધારે હતા. ઉપરાંત (1891 થી 1901) અનેક દુષ્કાળ પડવા છતાં આ કરવસૂલી માટે અમલદારો, અમીર-ઉમરાવો તથા ભૂમિકપ્તાનો તેમના પર અનેક જુલમો અને અત્યાચાર કરતા.

ગામડામાં જે સ્થિતિ ખેડૂતોની હતી તે શહેરમાં કામદારોની સ્થિતિ હતી. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ સાથે તેનાં દૂષણો જેવાં કે ગરીબી, બેકારી, શોષણ, વ્યસન, ગંદા વસવાટો, રોગચાળો, અનીતિ વગેરે આવ્યાં. આમ છતાં, કામદારો પોતાની કંગાલ હાલત અને મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થાનાં દૂષણો માટે સભાન હતા. તેથી જ સામ્યવાદીઓને તેમનાં મજૂરસંગઠનો અને મજૂરઆંદોલનોનો ટેકો મળ્યો હતો.

સામાજિક કારણો : આ સમયે રશિયન સમાજ, શાસક અને શોષિત, અધિકારી અને કામદાર, માલિક અને મજૂર જેવા બે વર્ગમાં વહેંચાયેલો હતો. જે ઉપલો અને નીચલો (Haves and Havenots) વર્ગ કહેવાતો. ઉપલા વર્ગ પાસે દરેક સત્તા, સંપત્તિ, હોદ્દાઓ હતા. જેમાં રાજપરિવાર, ધર્મગુરુઓ અમીર - ઉમરાવોનો અમલદારોનો સમાવેશ થતો હતો. તે સિવાયના દરેક લોકોનો સમાવેશ બીજા વર્ગમાં થતો જેમાં મુખ્યત્વે વેપારી, શિક્ષકો, ડૉક્ટર, ઈજનેરો, વકીલોનો સમાવેશ થતો તેમની પાસે કોઈપણ પ્રકારના અધિકાર કે સત્તા ન હતાં.

લેનિન

આ બંને વર્ગ વચ્ચે વર્ગવિગ્રહની સ્થિતિ સર્જાઈ. વિશાળ નીચલા વર્ગને લેનિનનું નેતૃત્વ મળ્યું, જેણે લેનિન ચીંધ્યા માર્ગે હાથમાં હથોડો (કામદારનું પ્રતીક) અને દાતરડું (ખેતદારનું પ્રતીક) લઈ ક્રાંતિ માટે તૈયારી કરી.

ધાર્મિક કારણો : ઝાર રાજાઓ પોતાને ભગવાનના પ્રતિનિધિ ગણાવતા તથા તેઓને પ્રજા પર શાસન કરવા માટે જ ભગવાને પૃથ્વી પર મોકલ્યા હોવાનું કહેતા. પોતાની રશિયન વિચારસરણી-સંસ્કૃતિ, ભાષા, રીતિ-રિવાજ ધર્મ લોકો અપનાવે એ માટે તેમણે “એક સમ્રાટ (ઝાર), એક સંસ્કૃતિ અને એક રાષ્ટ્ર” નું સૂત્ર આપ્યું. શાળાઓ, દેવળો, સંસ્થામાં પોતાની છબી મુકાવી પોતાને નાના ગોરા ભગવાન તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. આવા ધાર્મિક અત્યાચારોએ લોકોને ક્રાંતિ તરફ વાળ્યા.

કાર્લ માર્ક્સની વિચારસરણી : કાર્લ માર્ક્સના ‘મજૂરોની સરમુખત્યારશાહી’, ‘વર્ગવિહીન સમાજરચના’, ‘રાજ્યવિહીન શાસનવ્યવસ્થા’ વગેરે સમાજવાદી વિચારોએ રશિયામાં પ્રભુત્વ જમાવ્યું. ઝાર રાજાશાહીના દમન નીચે

જીવતા લોકો, શોષિત, પીડિત અને હતાશ મજૂરો માટે દોરવણીનું કામ કરતાં મજૂરસંગઠનો રચાયાં. તેમણે પોતાની માંગ સંતોષવા માટે મજૂર આંદોલનોનો સહારો લીધો - (ઈ.સ. 1898)માં રશિયન કામદાર પક્ષની રચના કરી જે પાછળથી રશિયન સામ્યવાદી પક્ષ બન્યો. જેમાં અનેક યુવાનોએ સક્રિય ભાગ લીધો જેમાં લેનિન પણ હતો. તેણે ‘ઈસ્કા’ નામના સામયિક દ્વારા લોકજાગૃતિનું કામ કર્યું. આ પક્ષની સભા મળી (ઈ.સ. 1903) તેમાં ક્રાંતિ માટેના વિચારોમાં મતભેદ ઊભો થતાં પક્ષના બે ભાગલા પડ્યા. લેનિનના સમર્થકો ‘બોલશેવિક’ (બહુમત) અને તેના વિરોધી ‘મોનસેવિક’ (લઘુમતી) કહેવાયા.

વિચારકોનો ફાળો : કોઈપણ મહાન ક્રાંતિમાં વિચારકો લોકમાનસ ઘડવાનું કામ કરે છે. આ સમયે રશિયન સમાજમાં અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, અજ્ઞાનતા હતી. ઝારના દમને લોકોના માનસ વિચારો અને રશિયન સમાજમાં અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, અજ્ઞાનતા હતી. ઝારના દમને લોકોના માનસ વિચારો અને લાગણીઓ પર ઊંડી અસર કરી હતી. પ્રજાને આ સ્થિતિમાંથી બહાર લાવવાનું કામ બૌદ્ધિકો-વિચારકોએ કર્યું. જેમાં મહાન સાહિત્યકાર તોલ્સ્ટોય, દોસ્તોવસ્કી, ગોર્કી તેમજ કાર્લ માર્ક્સના વિચારો મુખ્ય હતા. તેનો વિખ્યાત ગ્રંથ ‘દાસકેપિટલ’ રશિયન ભાષામાં ભાષાંતર કર્યું. જેનાથી રશિયાનો વિશાળ જનસમુદાય ઉત્સાહમાં આવ્યો. રશિયન નેતાઓમાં મુખ્યત્વે લેનિન, ટ્રોટ્સ્કી, મેકિસન, કેરેન્સ્કી વગેરેએ લોકોને નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું. આ નેતાઓએ દેશભરમાં અનેક જગ્યાએ સંસ્થાઓ સ્થાપી સામ્યવાદી વિચારધારાનો પ્રચાર-પ્રસાર કર્યો. નવી સમાજરચના અને રાજ્યવ્યવસ્થા માટે મનોબળ પૂરું પાડીને રશિયનક્રાંતિની પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરાવી. ઝાર રાજાશાહીએ દમન દ્વારા આ નેતાઓને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તે માટે ઘણું મોડું થયું હતું.

રૂસો-જાપાન વિગ્રહ (1904-05) : રશિયા ઘરઆંગણે અનેક પ્રશ્નોથી ઘેરાયેલું હતું ત્યારે ચીનની ઉત્તરે આવેલ મંચુરિયા પર કબજો જમાવવાની બાબતે જાપાન સાથે યુદ્ધ થયું. વામન જાપાને વિરાટ રશિયાને આ યુદ્ધમાં હરાવ્યું. યુદ્ધના અંતે જાપાને કરેલી પોર્ટર્સ-માઉથની સંધિ રશિયન ઝાર રાજાઓ માટે અપમાનજનક હતી. જેના પરિણામે ઝાર રાજાઓની નબળાઈ પ્રજા સમક્ષ વધારે ખુલ્લી થઈ. પરાજયથી ઉશ્કેરાયેલા લોકોએ દેશભરમાં સરઘસો કાઢ્યાં, સભા ભરાઈ, દેખાવો કર્યા, રશિયન ગૃહમંત્રી પ્લખેનોની હત્યા કરી જેના માટે ઝારના વહીવટીતંત્રે કામદારોની બનેલી સોવયિતને જવાબદાર ગણી તેના પર દમન કર્યું જેના કારણે સમગ્ર રશિયામાં ભયનું વાતાવરણ સર્જાયું.

નિષ્ફળ ક્રાંતિ અને લોહિયાળ રવિવાર (22 જાન્યુઆરી, 1905) : રૂસો-જાપાન વિગ્રહમાં રશિયાની હાર પછી રશિયન પ્રજામાં ઉશ્કેરાટ વધ્યો હતો. તેમણે બંધારણીય સુધારા માટે ઝારને આપેલ આવેદનપત્રની ઝારે અવગણના કરી તેથી પોતાની પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરવા તેમજ અનાજ મેળવવાની અરજી લઈ સેન્ટ પિટર્સબર્ગના કારખાનાનાં કામદારો ફાધર ગેપોનની નેતાગીરી નીચે નિઃશસ્ત્ર કામદારો ઝારના વસંત- મહેલ તરફ ગયા. જેના પર ગોળીબાર થતાં લગભગ એક હજાર કામદાર મૃત્યુ પામ્યા, અનેક ઘવાયા-આ બનાવ રશિયાના ઇતિહાસમાં લોહિયાળ રવિવાર તરીકે ઓળખાય છે. આ બનાવે બુદ્ધિશાળી વર્ગને પણ પોતાના સંઘ બનાવવા, સુધારા માટે જાગૃત કર્યા. ઇતિહાસકાર લૉરેન્સ જણાવે છે કે, “આ એક જ અપકૃત્યને કારણે ઝાર નિકોલસ બીજાએ દેશમાંના પોતાના હજારો વફાદારો પ્રજાજનોનો વિશ્વાસ અને ટેકો ગુમાવી દીધો.” આ બનાવ ક્રાંતિ માટે પ્રેરક બળ બની રહ્યો.

ડુમાઓની નિષ્ફળતા : ઝાર રાજાશાહી પ્રત્યેના લોકોના વિરોધને દૂર કરી લોકોની સહાનુભૂતિ મેળવવા લોકપ્રતિનિધિની બનેલી ડુમા રચવાની ઝારે ઉત્સાહપૂર્વક ઘોષણા કરી. આ દરમિયાન (1906 થી 1912) ચાર વખત ડુમાની બેઠકો મળી. પરંતુ દરેક વખતે કોઈ નક્કર સુધારા આપવામાં ડુમા નિષ્ફળ નીવડી. છેલ્લી ડુમા (1917) એ ક્રાંતિકારીઓને વધારે પ્રોત્સાહિત કરીને ક્રાંતિ માટેનો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અને રશિયા

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં ઝાર નિકોલસ બીજાએ મિત્ર રાજ્યોના પક્ષે રશિયાને જોડ્યું. શરૂઆતમાં જ જર્મન સામે યુદ્ધ-મોરચે રશિયા હાર્યું. સૈન્ય અને શસ્ત્રોની અનેક નબળાઈઓ તથા ઝાર તરફથી સહકારનો અભાવ તેમજ અપૂરતો ખાદ્યપુરવઠો, સગવડનો અભાવ વગેરે કારણે યુદ્ધના દરેક મોરચે હારેલા રશિયન સૈનિકો અધિકારીઓની અવગણના કરી ભાગવા લાગ્યા. યુદ્ધના કારણે ઉત્પાદન ઘટ્યું, અનાજ-વસ્તુની તંગી ઊભી થઈ, લોકો બેકાર બન્યા. આવા સમયે ઝાર દ્વારા ફરજિયાત લશ્કરી ભરતીના કરેલા હુકમનો ઉગ્ર વિરોધ થયો. આવી ઝાર રાજાશાહીને દૂર કરવા પ્રજાએ ક્રાંતિનો માર્ગ અપનાવ્યો.

રશિયન ક્રાંતિના બનાવો

વસંત ક્રાંતિ (8 માર્ચ 1917) : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં રશિયાની વણસેલી પરિસ્થિતિએ આ ક્રાંતિને જન્મ આપ્યો. આ સમયે પેટ્રોગાર્ડના કામદારોએ પાડેલી હડતાલને દબાવવામાં ઝાર નિષ્ફળ ગયો. આ હડતાલિયાઓ સાથે લશ્કર, ડુમા વગેરે જોડાયા. જાહેર મકાનો તથા પોલીસ સ્ટેશનોનો કબજો લીધો. ઝારે મોસ્કોમાં ગાદીત્યાગ કર્યો ત્યારે તેના ભાઈ ગ્રાન્ડ ડ્યુક માઈકલે પદ (ગાદી) સ્વીકાર્યું નહીં. રશિયા પહેલીવાર ઝારવિહોણું બન્યું. ડુમાએ પ્રિન્સ લ્યોવની નેતાગીરી નીચે કામચલાઉ સરકારની રચના કરી. આ ક્રાંતિ માર્ચ માસમાં થઈ હોવાથી માર્ચ ક્રાંતિ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

કામચલાઉ સરકારની નિષ્ફળતા : કામચલાઉ સરકારે અનેક સુધારાઓની જાહેરાત કરી પરંતુ ખેડૂતો કે કામદારોને સરકારમાં કોઈ મહત્ત્વનું સ્થાન કે મહત્ત્વ અપાયું નહીં. સાથે જ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં જોડાવાની જાહેરાત કરી. આ સમયે ખેતી માટે જમીન અને ભૂખ માટે રોટીની જરૂર હતી. પ્રથમ યુદ્ધથી કંટાળેલી પ્રજાને શાંતિ જોઈતી હતી. તેના મને સરકારના સુધારાની કોઈ કિંમત ન હતી.

બોલ્શેવિક ક્રાંતિ (નવેમ્બર ક્રાંતિ - 1917) : કામચલાઉ સરકાર સામે પ્રજાનો વિરોધ વધતો જતો હતો તેથી સરકાર વિરોધી સંગઠનો વધારે મજબૂત બન્યાં. દેશવટો ભોગવી રહેલ લેનિન વિદેશમાં રહીને પણ રશિયાની પરિસ્થિતિ વિશે જાણ મેળવતો હતો. તેની ગેરહાજરીમાં પણ બોલ્શેવિકો એ પોતાના પક્ષની સરકાર રચવા માટે સોવિયત (પ્રતિનિધિમંડળ)ની રચના કરી. દેશવટો ભોગવી રહેલ લેનિન જ્યારે પેટ્રોગાર્ડ આવ્યા ત્યારે બોલ્શેવિકોએ તેનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. નવા જોમ અને ઉત્સાહ સાથે લેનિને પ્રજાને રોટી, જમીન અને શાંતિનું સૂત્ર આપ્યું. સશસ્ત્ર ક્રાંતિ માટે લેનિનને આ સમય યોગ્ય લાગ્યો. તેણે લશ્કરી ક્રાંતિકારી સમિતિની રચના કરી. કિસાનો અને કામદારોને મહત્ત્વનાં સ્થાન અને સત્તા આપવાની હિમાયત કરી. (7 નવેમ્બર, 1917) બોલ્શેવિકોની નાની નાની ટુકડીઓએ રેલવેસ્ટેશન, સરકારી બેન્ક, તાર-ટપાલ તથા ટેલિફોન કચેરીઓ અને અન્ય સરકારી મકાનોનો કબજો લીધો. કેરેન્સકીએ તેને રોકવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કર્યો પરંતુ આખરે તેને નાસી જવું પડ્યું. બીજા દિવસ સુધીમાં સંપૂર્ણ પેટ્રોગાર્ડ પર બોલ્શેવિકોનો કબજો આવી ગયો. બોલ્શેવિકો ક્રાંતિ સંપૂર્ણ સફળ બની. કામચલાઉ સરકારને દૂર કરી લેનિનના નેજા નીચે સોવિયત સરકારની સ્થાપના કરવામાં આવી.

રશિયન ક્રાંતિનાં પરિણામો

રશિયન ક્રાંતિનાં પરિણામોના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય : રશિયા માટેનાં પરિણામો અને વૈશ્વિક પરિણામો.

રશિયામાં આવેલ પરિણામો

ઘરઆંગણે થયેલ સફળ ક્રાંતિને પરિણામે ઝાર રાજાશાહી દૂર થઈ તેથી સ્વાભાવિક જ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાંથી

રશિયાને ખસી જવાની ફરજ પડી. ઝાર રાજાશાહીનો અંત આવ્યો. તેથી ખ્રિસ્તી દેવળોના વિશેષાધિકારો પણ નાબૂદ થયા.

રૂઢિગત ઝાર રાજાશાહીને બદલે સામ્યવાદી વિચારસરણીવાળી સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી. લેનિનના નેતૃત્વવાળી આ સરકારે વિશેષ અધિકારો નાબૂદ કરી વર્ગવિહીન સમાજની રચના કરી. સમાજમાં ઉચ્ચ હોદ્દાઓ, સામાજિક વર્ગો તથા વિશેષ અધિકારો દૂર કરવામાં આવ્યા. કેળવણી અને પુસ્તકાલયના વિકાસને પ્રાધાન્ય અપાયું. રાજકારણમાં કે રાજ્યવ્યવસ્થામાં ખ્રિસ્તી દેવળોના વિશેષ અધિકારો દૂર કરાયા. ધર્મને રાજકારણથી દૂર રાખવામાં આવ્યો. બેન્ક, અગત્યના ઉદ્યોગો, રેલવે તથા વિદેશ વેપારનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું.

જમીનની યોગ્ય વહેંચણી કરવામાં આવી. “કામ કરે તે ખાય અને કામ કરે તેને મતાધિકાર” થી સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક અસમાનતા દૂર કરવામાં આવી. પંચવર્ષીય યોજનાઓ તથા નવી આર્થિક નીતિ દ્વારા દેશના આર્થિક વિકાસનું ધ્યેય નક્કી કર્યું. ટૂંકમાં, ક્રાંતિ પછી રશિયામાં સાર્વત્રિક અને સર્વક્ષેત્રીય સુધારા દ્વારા ખૂબ જ ટૂંકા સમયમાં રશિયા વિશ્વ મહાસત્તા બની શક્યું જેણે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

સફળ ક્રાંતિ પછી મોસ્કોને પાટનગર બનાવાયું. રાષ્ટ્રધ્વજનો રંગ લાલ રખાયો. તેમાં દાતરડું અને હથોડાનાં પ્રતીક અંકિત કરાયાં જે કિસાનો અને કામદારોની સર્વોપરિતા અને મહત્તા દર્શાવે છે.

વૈશ્વિક પરિણામો

ક્રાંતિ બાદ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાંથી ખસી ગયેલા રશિયાએ બહુ જ થોડા સમયમાં શત્રુ જેવા જર્મની સાથે સંધિ કરી મિત્ર રાષ્ટ્રોને વિચારતાં કર્યાં. કોમિન્ટર્ન (કામદાર પક્ષનું આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન) દ્વારા સોવિયતનું રક્ષણ અને વિશ્વમાં ફેલાવો કર્યો. પરિણામે પૂર્વ યુરોપના અનેક દેશોમાં સામ્યવાદી સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ચીન, ઉત્તર કોરિયા, ઉત્તર વિયેટનામ અને મંગોલિયામાં પણ સામ્યવાદી શાસનપ્રણાલી શરૂ થઈ.

“વ્યક્તિ આર્થિક રીતે શોષિત ન હોવી જોઈએ” નો સિદ્ધાંત આ ક્રાંતિએ વિશ્વને આપ્યો લોકશાહી અને મૂડીવાદી દેશોને સમજાયું કે રાજકીય સ્વતંત્રતાની સાથે આર્થિક અને સામાજિક સમાનતા પણ કોઈપણ રાષ્ટ્રની પ્રજા માટે અનિવાર્ય છે. સામ્યવાદી વિચારસરણીએ વિશ્વમાંથી ગુલામપ્રથા, રંગભેદની નીતિ દૂર કરીને કામદાર-કલ્યાણના કાયદાને પ્રોત્સાહનનો ઉપદેશ આપ્યો. પંચવર્ષીય યોજના દ્વારા આર્થિક વિકાસનો બોધપાઠ વિશ્વના દેશોને મળ્યો. સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી સામ્યવાદી વિચારોએ વિશ્વનાં ખાસ કરીને એશિયા-આફ્રિકાનાં રાષ્ટ્રોને સ્વતંત્ર બનવા માટે સમર્થન આપ્યું.

જોકે વિશ્વમાં લોકશાહી સાથે સામ્યવાદી વિચારસરણીનું મહત્ત્વ વધ્યું. બન્ને પરસ્પર વિરોધી વિચારસરણીએ વિશ્વમાં ઠંડા યુદ્ધની પરિસ્થિતિને જન્મ આપ્યો.

ટૂંકમાં, આ ક્રાંતિએ 20મી સદીમાં સંગઠિત ખેડૂતો અને સંગઠિત કામદારો કોઈપણ શાસનપ્રણાલીમાં પરિવર્તન લાવી શકે છે તેનો અનુભવ વિશ્વને કરાવ્યો.

ઈ.સ. 1960 પછી રશિયન નેતાઓએ લોકશાહી દેશો સાથે સંઘર્ષના બદલે સહકારની નીતિ અપનાવી હતી. છેલ્લા દાયકામાં સામ્યવાદી વિચારસરણીમાં પરિવર્તન આવ્યું. ઉદાર મતવાદી રશિયન પ્રમુખ મિખાઈલ ગોર્બાચોવે (1985-92) વિશ્વશાંતિ સ્થાપવા અને ઠંડા યુદ્ધના ભયને દૂર કરવા રાજકીય અને આર્થિક બાબતે ખુલ્લાપણાની નીતિ અપનાવી.

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં કારણો ટૂંકમાં લખો.
- (2) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની ભારત પર શી અસર થઈ ?
- (3) ઝાર શાસન સમયની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ વર્ણવો.
- (4) રશિયન ક્રાંતિમાં વિચારકોએ આપેલ ફાળો જણાવો.
- (5) રશિયન ક્રાંતિથી રશિયામાં આવેલાં પરિવર્તન જણાવો.

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ એટલે શું ?
- (2) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનું તાત્કાલિક કારણ કયું હતું ?
- (3) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં મિત્ર રાષ્ટ્રોના જૂથમાં કયાં કયાં રાષ્ટ્રો હતાં ?
- (4) રશિયન ક્રાંતિને સામ્યવાદી ક્રાંતિ પણ કહે છે. શા માટે ?
- (5) બોલ્શેવિક ક્રાંતિમાં લેનિને પ્રજાને કયું સૂત્ર આપ્યું ?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) જર્મની માટે અન્યાય અને અપમાનજનક સંધિ એટલે ?
(અ) ફ્રેંકફર્ટની સંધિ (બ) ટ્રિયાનોની સંધિ (ક) વર્સેલ્સની સંધિ (ડ) જર્મની સંધિ
- (2) “એક સમ્રાટ એક સંસ્કૃતિ અને એક રાષ્ટ્રનું” સૂત્ર આપનાર નેતા કોણ હતા ?
(અ) ઝાર રાજાઓ (બ) લૂઈ રાજાઓ (ક) ધર્મગુરુઓ (ડ) રાસપુટિન
- (3) વર્ગવિહીન સમાજરચનાનો હિમાયતી કોણ હતા ?
(અ) ટ્રોટેસ્કી (બ) ગોર્કી (ક) કાર્લ માર્ક્સ (ડ) મોન્ટેસ્કુ
- (4) લેનિનના સમર્થકો કયા નામે ઓળખાતા ?
(અ) મોન્ટેવિક (બ) બોલ્વેશિક (ક) રાસપુટિન (ડ) નિકોલસ-૨(બીજો)
- (5) “વ્યક્તિ આર્થિક રીતે શોષિત ન હોવી જોઈએ” એ સૂત્ર કઈ ક્રાંતિ સાથે સંકળાયેલ છે ?
(અ) ચીનની ક્રાંતિ (બ) બોલ્શેવિક ક્રાંતિ
(ક) અમેરિકન ક્રાંતિ (ડ) રક્તવિહીન ક્રાંતિ

